

Prof. dr. Amila Ferhatović
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Pravni fakultet / Faculty of Law

Dr. sc. Davor Trlin
Centar za edukaciju sudija i tužilaca u Federaciji BiH / Center for
Education of Judges and Prosecutors in the Federation of BiH

UDK 342.727

Pregledni naučni članak

KRIVIČNOPRAVNI ASPEKT GOVORA MRŽNJE KAO ZLOUPOTREBE PRAVA NA SLOBODU IZRAŽAVANJA

THE CRIMINAL ASPECTS OF HATE SPEECH AS ABUSE OF THE RIGHT TO FREEDOM OF EXPRESSION

Sažetak

Autori analiziraju pravo na slobodu izražavanja kao jedno od temeljnih ljudskih prava, važno za svakog pojedinca i za svaku demokratsku državu. Međutim, imajući u vidu da to pravo nije apsolutno, autori nastoje odrediti njegove granice, posebno s obzirom na govor mržnje. To je vrlo aktualna tematika posljednjih godina i u Bosni i Hercegovini. Razlog tome su, s jedne strane, česte izjave koje javnost percipira kao potencijalni govor mržnje, a s druge strane, neznatan broj krivičnih postupaka. Nakon uvodnog pregleda relevantnih međunarodnih izvora autori se fokusiraju na pojmovno određenje govora mržnje. U nastavku rada analiziraju bosanskohercegovačko zakonodavstvo i sudsku praksu, te pojedine presuda Evropskog suda za ljudska prava. Cilj rada je, na temelju analize međunarodnog i domaćeg pravnog okvira te dostupne sudske prakse sudova u Bosni i Hercegovini i Evropskog suda za ljudska prava, jasno upozoriti na aktualna sporna pitanja i ponuditi smjernice za njihovo rješavanje.

Ključne riječi: *sloboda izražavanja, govor mržnje, krivična djela izazivanja mržnje, izazivanje nacionalne, rasne i vjerske mržnje, razdora ili netrpeljivosti, diskriminacija*

Summary

The authors analyze the right to freedom of expression as one of the fundamental human rights, important for every individual and for every democratic state. However, given that this right is not absolute, the authors seek to determine its boundaries, especially with regard to hate speech. This is a very actual topic in recent years in Bosnia and Herzegovina. This is due, on the one hand, to frequent

statements that the public perceives as potential hate speech and, on the other, a small number of criminal proceedings. Following an introductory review of relevant international sources, the authors focus on the conceptual definition of hate speech. The following section analyzes Bosnia and Herzegovina legislative and case law, as well as individual judgments of the European Court of Human Rights. The aim of the paper is to draw attention to current issues of concern and to provide guidance on how to resolve them, based on an analysis of the international and domestic legal framework, and the available case law of the courts of Bosnia and Herzegovina and the European Court of Human Rights.

Key words: *freedom of expression, hate speech, criminal acts of hatred, national, racial and religious incitement hatred, discord or intolerance, discrimination.*

Uvod

Iako član 19. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima Ujedinjenih nacija proklamira da svako ima pravo mišljenja i izražavanja, mnoge države imaju zakone kojima cenzuriraju ili ograničavaju određene vidove izražavanja, uključujući govor koji izaziva nasilje i mržnju. Određeni zagovaratelji slobodnog govora preferiraju otvoreno tržište ideja, gdje nikakvo izražavanje nije podložno restrikcijama. Oni smatraju da je najbolji odgovor na štetan govor dat kroz debatu koja omogućava da se ideje testiraju. Ostali raspravljaju da su restrikcije govora mržnje vitalne za zaštitu manjinskih zajednica od štete koje takav govor izaziva.

Različiti su pristupi o identificiranju prihvatljivog govora u svijetu. Sjedinjene Američke Države savezna su republika (država) u kojoj je sloboda govora žestoko branjena. Pa čak i tamo postoje ograničenja slobode govora i to ona koja se odnose na govor koji indicira „neposrednu akciju bezakonja“ (engl. „imminent lawless action“) i na ona koja cenzuriraju opscenost.

Neke države pokazuju veće prihvatanje od drugih zbog zabrane određenih oblika govora, pa čak i izražavanja određenih mišljenja. Naprimjer, neke države su donijele odluke, u skladu sa odlukom Vijeća Evropske unije, kako bi se učinilo kažnjivim ne samo poticanje mržnje nego i javno negiranje zločina genocida (npr. holokausta) ili ratnih zločina. U drugim državama ograničenja slobode govora mogu ići toliko daleko da se može izreći smrtna kazna za zločine kao što su apostazija, blasfemija ili druge izjave koje se mogu smatrati suprotnim dominantnoj religiji.¹

¹ Prema studiji Međunarodne humanističke i etičke unije, Afganistan, Iran, Malezija, Maldivi, Mauritanija, Nigerija, Pakistan, Katar, Saudijska Arabija, Somalija, Sudan, Ujedinjeni Arapski Emirati i Jemen su države u kojima se izriče smrtna kazna za religijska

1. Sloboda izražavanja kao jedno od temeljnih ljudskih prava (pregled međunarodnih dokumenata)

Međunarodno pravo ne samo da dopušta nego zapravo zahtijeva od država da zabrane određeni govor koji narušava pravo drugih na jednakost ili na slobodu od diskriminacije kad god je neophodno da se zaštiti javni poredak. Promoviranje suštinske jednakosti među ljudskim bićima, uključujući slobodu od diskriminacije, fundamentalna je ideja u ljudskim pravima i ovo se reflektira u prvom članu Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, koju je Generalna skupština Ujedinjenih nacija usvojila 1948. godine, koja navodi: „Sva ljudska bića su rođena slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima.“ Član 2. Univerzalne deklaracije posebno regulira jednako uživanje prava i sloboda proklamiranih „bez razlike bilo koje vrste, kao što su rasa, boja, spol...“ I određeni drugi članovi se odnose posebno na jednako uživanje različitih prava.

Sloboda govora i štampe najčešće se naziva slobodom izražavanja (Dimitrijević, Paunović 1997). Pravo na slobodu izražavanja je osnovno ljudsko pravo koje ima zaštitu u svim glavnim sistemima ljudskih prava, kao i nacionalnim ustavima. Međunarodno pravo sadrži određeni broj odredbi koji su okvir za balansiranje slobode izražavanja protiv govora mržnje. Član 19. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima garantira pravo na slobodu izražavanja, uključujući i pravo da se „traže, primaju i izdvajaju informacije i ideje kroz medije i bez obzira na granice.“ Bez obzira na globalne ekscese Drugog svjetskog rata, ovaj dokument ne sadrži zabranu govora mržnje ili poticanja na mržnju. Član 7, s druge strane, pruža jednaku zaštitu za sve protiv diskriminacije u kršenju Deklaracije, ali također poticanja na diskriminaciju.

Prvi dokument, ali i onaj koji najdalje doseže, koji se direktno odnosio na govor mržnje, bila je Međunarodna konvencija o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije, koju je Generalna skupština Ujedinjenih nacija usvojila 1965. godine. Četiri su direktna aspekta govora mržnje, prema članu 4. stav 1 tačka a), a u vezi sa članom 5. ovog izvora ljudskih prava, i to: širenje ideja zasnovanih na rasnoj superiornosti, širenje ideja zasnovanih na rasnoj mržnji, poticanje na rasnu diskriminaciju i poticanje na akte rasno motiviranog nasilja. Član 4. stav 1 tačka c) također poziva na zabranu javnim vlastima ili javnim nacionalnim ili lokalnim ustanovama da potiču na rasnu

uvjerenja. Sve ove države, osim Pakistana, dozvoljavaju smrtnu kaznu za apostaziju, dok Pakistan izvršava smrtnu kaznu za blasfemiju, što uključuje nevjerovanje u Boga (Doré 2017).

diskriminaciju ili da je pomažu. Ovaj akt ne garantira pravo na slobodu izražavanja. Međutim, član 4. zahtijeva da se kod poduzimanja bilo kojih pozitivnih mjera za implementaciju ukidanja poticanja na diskriminaciju, ili na svako djelo diskriminacije, vodi računa o principima navedenim u Općoj deklaraciji o pravima čovjeka i članu 5. Konvencije o eliminaciji rasne diskriminacije koji obezbjeđuje jednakost pred zakonom u uživanju velikog broja prava, uključujući i slobodu izražavanja.

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, koji je Generalna skupština UN-a usvojila 1966. godine, garantira pravo na slobodu izražavanja na sljedeći način: „Svako ima pravo na slobodu izražavanja; to pravo obuhvata slobodu da traži, dobija i širi informacije i misli svake vrste, bez obzira na granice, bilo usmeno, pisano, štampom ili u umjetničkoj formi, ili bilo kojim drugim sredstvom po svom izboru.“ Ovaj dokument dozvoljava ograničenje slobode izražavanja kad je ono: a) utvrđeno zakonom, b) za zaštitu jednog od legitimnih interesa i c) neophodno da zaštiti taj interes. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima stavlja u obavezu državama koje su stranke tog ugovora da zabrane govor mržnje na različit način nego Međunarodna konvencija o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije, kad propisuje da će se zakonom zabraniti „svaka propaganda u korist rata... i svako pozivanje na nacionalnu, rasnu ili vjersku mržnju koje predstavlja poticanje na diskriminaciju, neprijateljstvo ili nasilje, treba biti zabranjeno zakonom.“ Ova je odredba unesena u Međunarodni pakt na insistiranje Sovjetskog Saveza. Protivljenje zapadnih demokratskih država je bilo veliko, jer su se te države brinule da Sovjetski Savez, zajedno sa drugim komunističkim državama i diktatorskim režimima, ima namjeru pravno opravdati široka gušenja slobode govora. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima propisuje zabranu „miješanja“ u ovu slobodu koja se odnosi na sve subjekte, dok, recimo, Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda normira da se ona odnosi samo na „javnu vlast“. Ovakva šira formulacija „miješanja“ ima puno opravdanje, budući da ovu slobodu sve više ugrožavaju krupni finansijski interesi i medijski monopoli (Milićević 2007).

Sva tri regionalna sporazuma o ljudskim pravima: Evropska konvencija o ljudskim pravima, Američka konvencija o ljudskim pravima i Afrička povelja o pravima čovjeka i naroda, garantiraju pravo na slobodu izražavanja. Ove garancije su slične onima iz Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima. Jedino Američka konvencija o ljudskim pravima u članu 13. stav 5 posebno određuje zabranu govora mržnje kada navodi: „Svaka propaganda za rat i svako zagovaranje nacionalne, rasne ili vjerske mržnje koje predstavlja poticanje na bezakonito nasilje ili na bilo

koju sličnu radnju protiv bilo koje osobe ili grupe osoba po bilo kojoj osnovi, uključujući one rase, boje kože, vjere, jezika ili nacionalnog porijekla, smatraju se krivičnim djelima koja se mogu kažnjavati zakonom.“

Međunarodno pravo propisuje šta može biti zabranjeno kao govor mržnje. Tri ključna aspekta govora mržnje su: namjera, poticanje i zabranjeni rezultat. Postoje velike razlike u obimu i ravnoteži prava između različitih režima međunarodnog prava koji uređuju govor mržnje. Ovo je stvorilo problem međunarodnim sudovima i drugim tijelima koji imaju zadatak da tumače standarde ljudskih prava, te je čak dovelo do konfuzije šta je to govor mržnje. Čak i gdje su pravne norme precizne, kao što je to slučaj sa Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima, tumačenje je bilo problematično. Ovo je posebno karakteristično za „poticanje“, što je kamen temeljac konstituiranja govora mržnje. Izjave koje su sačinjene bez namjere da potaknu druge na mržnju ne bi trebale biti proskribirane kao govor mržnje.² Da bi se ustanovilo poticanje, mora biti bliska veza između relevantne izjave i rizika od štete. Posebne i ilegalne radnje kao što su diskriminacija i nasilje nisu jedine prepoznate štete; dovoljno je ako izjave potiču druge na mržnju, iako oni ne djeluju na njih.

Za bosanskohercegovački kontekst je najvažnija praksa Evropskog suda za ljudska prava, pa ćemo njoj i posvetiti nešto više pažnje u redovima koji slijede. Prema članu 10. stav 1 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda: „Svako ima pravo na slobodu izražavanja. Ovo pravo uključuje slobodu posjedovanja sopstvenog mišljenja, primanje i prenošenje informacija i ideja, bez miješanja javne vlasti i bez obzira na granice. Ovaj član ne sprečava države da zahtijevaju dozvole za rad radio, televizijskih i filmskih kompanija.“ Iz navedenog se dá zaključiti da sloboda izražavanja sadrži aktivno i pasivno pravo na informaciju (Jakšić 2006). S druge strane, stav 2 člana 10. propisuje da i sloboda izražavanja može biti ograničena (ograničenja moraju biti propisana zakonom i biti neophodna u demokratskom društvu (*necessary in a democratic society*)³ u interesu

² „(...) U smislu iznesenih navoda Sud je našao da postupanje, odnosno izjava optuženog, koja se više može tumačiti kao neprimjeren govor, predstavlja slobodu izražavanja i iznošenja njegovog vrijednosnog suda koji se zasniva na ličnim vrednovanjima neke spoznaje ili događaja, a u odnosu na dešavanja iz proteklog rata. S tim u vezi, Sud smatra da optuženi, kao i bilo ko drugi, ima pravo da tumači ta dešavanja i iznosi svoja lična ubjeđenja o tim dešavanjima, što predstavlja slobodu njegovog izražavanja, zaštićenu članom 10. Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, kroz izražavanje mišljenja...“ Iz obrazloženja presude Suda Bosne i Hercegovine, broj: S1 3 K 020812 16 K, od 24. 5. 2017. godine.

³ Ovaj se standard često poredi sa standardom jasne i neposredne opasnosti (*clear and present danger*), koji se razvio u praksi Vrhovnog suda Sjedinjenih Američkih Država (opširnije u: Marinković 2012).

nacionalne sigurnosti, teritorijalnog integriteta ili javne sigurnosti, sprečavanja nereda ili kriminala, zaštite zdravlja i morala, ugleda ili prava drugih, sprečavanja širenja povjerljivih informacija dobijenih u povjerenju ili radi očuvanja autoriteta i nepristrasnosti sudova), s tim da ta ograničenja trebaju biti striktno tumačena, a potreba za ograničenjima slobode izražavanja treba biti uvjerljivo utvrđena i obrazložena. Ova ljudska sloboda iz člana 10. Evropske konvencije sadrži najduži katalog ograničenja ovog prava (Ademović 2004).

Evropski sud za ljudska prava ima dva pristupa kada radi na predmetima koji se tiču poticanja na mržnju i slobodu izražavanja. Prvi je pristup isključivanja iz zaštite predviđene članom 17, kada sporni komentari dosežu govor mržnje i negiraju osnovne vrijednosti Evropske konvencije. Drugi pristup, pristup ograničenja na zaštitu iz stava 2 člana 10. Konvencije, primjenjuje se kada sporni govor, iako je riječ o govoru mržnje, nije dosegao nivo poništavanja osnovnih vrijednosti Konvencije. Prema stavovima jurisdikcije Evropskog suda za ljudska prava, „nema sumnje da se članom 17. (zabrana zloupotrebe prava) isključuje iz zaštite predviđene članom 10. (sloboda izražavanja) bilo koji komentar usmjeren protiv osnovnih vrijednosti Konvencije...“ Dakle, sloboda izražavanja ima dvostruko ograničenje. Tako, prema riječima Đorđevića (2012), „prvo je predviđeno članom 10. (2), gde se državi pruža lista dozvoljenih osnova derogacije, dok se govor mržnje iskristalisao kao drugi graničnik slobode izražavanja.“

Brojne su osnove u praksi Evropskog suda za ljudska prava u kojima je govor mržnje primjenjiv (etnička mržnja,⁴ rasna mržnja,⁵ religijska mržnja,⁶ negiranje i revizionizam,⁷ podržavanje terorizma,⁸ podržavanja ratnih zločina,⁹ poticanje na etničku mržnju,¹⁰ poticanje na rasnu diskriminaciju ili mržnju,¹¹ poticanje na etničku mržnju,¹² poticanje na religijsku netoleranciju,¹³ cirkuliranje homofobnih pamfleta,¹⁴ derogiranje nacionalnog identiteta,¹⁵ ekstremizam,¹⁶ prikazivanje zastave sa kontroverznim

⁴ Ivanov v. Russia (No. 3522/04, 20/02/2007).

⁵ Glimmerveen, Hagenbeek v. the Netherlands (No. 8348/78, 8406/78, 11/10/1979).

⁶ Norwood v. United Kingdom (No. 23131/03, 16/11/2004).

⁷ Garaudy v. France (No. 65831/01, 07/07/2003).

⁸ Leroy v. France (No. 36109/03, 02/10/2008).

⁹ Lehideux and Isorni v. France (No. 24662/94, 23/09/1998).

¹⁰ Balsytė-Lideikienė v. Lithuania (No. 72596/01, 04/02/2009).

¹¹ Jersild v. Denmark (No. 15890/89, 23/09/1994).

¹² Soulas and others v. France (No. 15948/03, 10/07/2008).

¹³ I. A. v. Turkey (No. 42571/98, 13/09/2005).

¹⁴ Vejdeland and Others v. Sweden (No. 1813/07, 09/05/2012).

¹⁵ Dink v. Turkey (No.2668/07, 6102/08, 30079/08, 7072/09, 7124/09, 14/09/2010).

historijskim konotacijama,¹⁷ uvreda državnih čelnika¹⁸ i drugo). Britanska organizacija za ljudska prava sa mandatom zaštite slobode izražavanja i slobode informacije, osnovana za globalno djelovanje 1987. godine, u članu 19. dala je 2012. godine listu faktora koje treba pratiti da bi se shvatilo je li riječ o govoru koji potpada pod slobodu izražavanja ili je nelegitiman ekstremni govor. Njihovi faktori prate praksu Evropskog suda za ljudska prava, a to su: kontekst u kojem se govornik izrazio; pozicija govornika, njegov politički status i poziciju u javnom životu, kao i uticaj koji on ima na publiku; da li je govornik imao namjeru da podstakne mržnju ili nasilje; sadržaj govora (centralni faktor); domašaj govora (samo govor izveden u javnosti može biti sankcioniran); te vjerovatnoća da će štetni govor prouzrokovati štetne posljedice.¹⁹

2. Govor mržnje – pojmovno određenje

Ne postoji univerzalna i općeprihvaćena definicija govora mržnje, ali kao uvod u rasprave o sadržaju tog pojma najčešće se spominje Preporuka Vijeća Evrope prema kojoj govor mržnje predstavljaju „svi oblici izražavanja koji šire, potiču, promiču ili opravdavaju rasnu mržnju, ksenofobiju, antisemitizam i druge oblike mržnje temeljene na netoleranciji, uključujući i netoleranciju izraženu agresivnim nacionalizmom i etnocentrizmom, diskriminacijom ili neprijateljstvom prema manjinama, imigrantima ili ljudima imigrantskog porijekla.“²⁰ Iz analize literature, regulacija međunarodnih dokumenata i judikata međunarodnih foruma možemo kazati za ovaj oblik zloupotrebe slobode izražavanja da je to izjava kojom se

¹⁶ *Ibragimov and Others v. Russia* (No. 1413/08, 28621/11, 04/02/2019).

¹⁷ *Fáber v. Hungary* (No. 408721/08, 24/10/2012).

¹⁸ *Mondragon v. Spain* (No. 4184/15, 06/02/2019).

¹⁹ I domaći sudovi prate praksu Evropskog suda za ljudska prava: „(...) Kao jedan od elemenata testa o postojanju govora mržnje koji prerasta u krivično djelo izazivanja ili raspirivanja mržnje, razdora i netrpeljivosti, jeste kontekst u kojem je govor izrečen, odnosno da li je kontekst takav da se u velikoj mjeri povećava vjerovatnoća da će publika osjećati potrebu da se poduzmu neke društveno neprihvatljive radnje, konkretno osveta, na koju je optuženi navodno pozvao u svom govoru, odnosno da li postoji vjerovatnoća nastupanja štetne posljedice, tj. da li bi izjava optuženog mogla imati posljedice u praksi... Usto, za razumijevanje ovog pitanja potrebno je razmotriti ulogu i status govornika, odnosno osobe koja je izrekla određeni govor, pri čemu se cijeni da li je ta osoba po svom položaju kreator javnog mišljenja (npr. političari) i da li može u javnosti dobiti širu podršku za svoje izneseno mišljenje...“ Iz obrazloženja presude Suda Bosne i Hercegovine, broj: S1 3 K 020812 16 K, od 24. 5. 2017. godine. O ovim faktorima opširnije u: Dimovski, Kostić, Anđelković 2018.

²⁰ Preporuka br. R (97) 20 Komiteta ministara državama članicama o „govoru mržnje“ od 30. 10. 1997. godine.

namjerava poniziti ili brutalizirati drugog ili koristiti okrutan ili ponižavajući govor, geste, ponašanje, pisanje ili performanse na osnovu stvarnog ili navodnog članstva u društvenoj grupi, na osnovu zaštićenih svojstava kao što su rasa, religija, etničko porijeklo, nacionalno porijeklo, spol, invaliditet, seksualna orijentacija, rodna orijentacija, ali i drugi, tj. svi oni zabranjeni osnovi diskriminacije koji se javljaju u međunarodnim dokumentima za zaštitu ljudskih prava, a koji se najčešće nalaze u otvorenoj listi. Poruka poslana ovakvim izražavanjem ima razne negativne posljedice po osobu, odnosno grupu osoba, npr. poticanje diskriminacije, nanošenje psihičkih i fizičkih bolova određenoj osobi, odnosno pripadniku određene grupe, upućivanje određenoj osobi odnosno grupi, te stvaranje osjećaja kod velike grupe građana da je takvo ponašanje opravdano, poželjno i da će biti tolerirano.

Uprkos razlikama u definicijama govora mržnja, prema riječima Alaburić (2003), „sve one ipak sadrže i ističu sljedeća dva bitna elementa kao specifične distinktivne značajke/odrednice govora mržnje. One, *nota bene*, moraju biti kumulativno ispunjene da bi se određeni govor mogao i pravno takvim okarakterizirati. Mora se, prvo, raditi o izražavanju određenih mrzilačkih i uvredljivih sadržaja/poruka (tj. o sadržajima kojima se izražava, zagovara ili potiče mržnja, diskriminacija ili nasilje, ili koji izruguju, omalovažavaju, ponižavaju, dehumaniziraju ili obezvrjeđuju). I, drugo, takav mrzilački govor mora biti usmjeren protiv određenih ciljanih društvenih skupina i njihovih pripadnika koji se mogu identificirati po određenim zajedničkim objektivnim značajkama kao što su rasa, boja kože, nacionalno ili etničko podrijetlo, vjera, spol, seksualna orijentacija i slično.“²¹

²¹ Govor mržnje treba razlikovati od sličnih koncepata kao što su genocid, diskriminacija i krivična djela učinjena iz mržnje. Kod genocida, u skladu sa standardima koje je u članu 2. postavila Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, potrebna je namjera da se, djelimično ili u totalitetu, uništi nacionalna, etnička, rasna ili religijska skupina. Veza između slobode izražavanja i genocida je u tzv. poricanju genocida. Određene odredbe Okvirne odluke Vijeća Evropske unije o borbi protiv rasizma i ksenofobije, koja je stupila na snagu 6. 12. 2008. godine, omogućavaju državama članicama Evropske unije da ograniče obim nacionalnih odredbi koje kriminaliziraju negiranje genocida. Međutim, sve države članice Evropske unije su pod obavezom da kriminaliziraju poricanje genocida kada je izvedeno ili na način da inicira nasilje ili mržnju, ili na način koji će vjerovatno uznemiriti javni red ili koji je prijeteći, pogrdan ili uvredljiv. Među evropskim državama ne postoji jedinstven pristup za kriminaliziranje poricanja genocida (Herceg Pakšić 2017), a u nekim državama se nedostatak inkriminacije ističe kao goruće pitanje (Memišević 2015). Negiranje genocida može se efikasno goniti i na osnovu zakona koji zabranjuju govor mržnje (Bingas 2011), ali se u literaturi navodi da postoje i države koje imaju odgovarajuću zakonsku regulativu koja inkriminira govor mržnje, ali se pravdi uspješno ne privode negatori genocida (Bazyler 2006). I uvreda i kleveta kao i govor mržnje spadaju u oblike ograničenja slobode izražavanja. Obje imaju negativne efekte po žrtvu. Razlikuju se po tome što se

Iako pojam „govor mržnje“ i engleski ekvivalent *hate speech* naglasak stavljaju na „govor“, koji podrazumijeva verbalni izričaj, pojam govora u ovom kontekstu obuhvata kako verbalne tako i neverbalne načine javnog izražavanja (Munivrana Vajda, Šurina Marton 2016, citirano prema: Alaburić 2003). Dakle, govor mržnje može se manifestirati na razne načine i na raznim mjestima: crtanjem grafita, posjećivanjem javnih skupova, sportskih događaja ili bilo kojih drugih masovnih javnih događaja. U posljednje dvije decenije, internet je postao arena na kojoj je govor mržnje najviše zastupljen. Uopće, uloga interneta ali i drugih povezanih tehnologija je transformirala tri područja našeg društva: privatnost, slobodu izražavanja i slobodu razmjene informacija (Kostić, Vilić 2016). Ranije je internet bio prostor koji je sadržavao korisne informacije, ali nije bilo prostora za interpersonalnu komunikaciju i razmjenu podataka. U posljednje vrijeme došlo je do zloupotrebe ovog medija, gdje je govor mržnje, posebno na forumima, veb-stranicama i društvenim mrežama u velikoj mjeri zastupljen.

3. Pravni okvir u Bosni i Hercegovini

U ustavima u Bosni i Hercegovini nema eksplicitne regulacije govora mržnje, ali postoji ustavnopravna regulacija proklamiranja slobode izražavanja.²² U krivičnopravnom smislu govor mržnje bi se mogao svrstati u krivična djela izazivanja mržnje.²³ Govor mržnje u krivičnom

uvreda i kleveta odnose na osobine (izgled, sposobnosti itd.) konkretnog pojedinca, dok je govor mržnje usmjeren na osobine koje su zaštićene osnove od diskriminatornog postupanja (rasa, etnicitet, vjeroispovijest, seksualna orijentacija itd.), te imaju šire negativne efekte, tj. efekte za cijelu grupu, ne samo na konkretnog pojedinca. U većini država uvreda i kleveta su regulirane normama građanskog prava, te se rješavaju u građanskom sudskom postupku, dok govor mržnje spada pod krivično pravo. Iz ovoga proizlazi da je stepen društvene opasnosti veći kada je riječ o govoru mržnje nego o uvredi i kleveti.

²² Član II/3h Ustava BiH, član II/A2 Ustava FBiH, članovi 32. i 34. Ustava RS.

²³ Na ovom mjestu, a radi boljeg razumijevanja materije, važno je objasniti razliku između krivičnih djela učinjenih iz mržnje i krivičnih djela izazivanja mržnje. Krivična djela učinjena iz mržnje su krivična djela determinirana mržnjom kao pobudom za učinjenje krivičnog djela. To znači da će krivično djelo učinjeno iz mržnje postojati samo onda kada određeno ponašanje sadrži obilježja nekog krivičnog djela, a učinjeno je iz mržnje. Iz navedenog zaključujemo da krivično djelo učinjeno iz mržnje može biti bilo koje krivično djelo pod uvjetom da je učinjeno iz mržnje kao motivom ili pobudom i tada se pri odmjeravanju kazne uzima kao otežavajuća okolnost ili je mržnja kao motiv ili pobuda propisana kao kvalifikatorna okolnost (opširnije o krivičnim djelima iz mržnje i krivičnim djelima izazivanja mržnje u: Filipović 2019). Suprotno tome, krivična djela izazivanja mržnje su krivična djela kod kojih je mržnja jedno od alternativno propisanih zakonskih obilježja djela. Drugim riječima, izazivanje mržnje je cilj ovih krivičnih djela i postojat će ukoliko je radnja učinjenja podobna da izazove ili raspiri mržnju (nacionalnu, rasnu ili vjersku). U suprotnom, ukoliko umišljaj učinitelja nije obuhvatio ovaj cilj, neće postojati ni

zakonodavstvu Bosne i Hercegovine²⁴ inkriminiran je kroz nekoliko odredaba. Istina, niti jedna ne nosi naziv „govor mržnje“ niti pristupa tom pojmu cjelovito, ali propisuje kažnjivost za neki od njegovih pojava oblika. Odredbe koje se najčešće vezuju uz govor mržnje i koje svojim sadržajem slijede obaveze preuzete iz međunarodnih dokumenata su: izazivanje nacionalne, rasne i vjerske mržnje, razdora i netrpeljivosti (član 145.a KZ BiH,²⁵ član 163. KZ FBiH,²⁶ član 160. KZ BDBiH);²⁷ neovlašteno posjedovanje ili ugrožavanje javnog reda putem radio ili televizijske stanice (član 363. KZ FBiH; član 357. KZ BDBiH);²⁸ javno izazivanje i poticanje nasilja i mržnje (član 359. KZ RS)²⁹ i nasilničko ponašanje na sportskoj priredbi ili javnom skupu (član 363. KZ RS).³⁰

ovo krivično djelo. U kontekstu ovako formulirane distinkcije između krivičnih djela učinjenih iz mržnje i krivičnih djela izazivanja mržnje, a obzirom na temu rada, jasno je zašto će daljnja izlaganja u radu biti posvećena krivičnim djelima izazivanja mržnje, tj. odredbama koje sankcioniraju govor mržnje u krivičnom zakonodavstvu Bosne i Hercegovine.

²⁴ Krivični zakon Bosne i Hercegovine, „Službeni glasnik BiH“, 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10, 47/14, 22/15, 40/15 (u daljnjem tekstu: KZ BiH), Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine, „Službene novine FBiH“, 36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14, 76/14, 46/14, 46/16, 75/17 (u daljnjem tekstu: KZ FBiH), Krivični zakonik Republike Srpske, „Službeni glasnik RS“, 64/17 (u daljnjem tekstu: KZ RS), Krivični zakon Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, „Službeni glasnik BDBiH“, 33/13 (prečišćeni tekst) (u daljnjem tekstu: KZ BDBiH).

²⁵ Ovo je novo krivično djelo i uvedeno je u KZ BiH 2010. godine Zakonom o izmjenama i dopunama KZ BiH, „Službeni glasnik BiH“, 8/10, u glavi XV koja nosi naziv „Krivična djela protiv slobode i prava čovjeka i građanina“.

²⁶ Ovo krivično djelo uvedeno je reformom krivičnog zakonodavstva 2003. godine, ali je dva puta doživjelo izmjene i dopune, 2010. godine Zakonom o izmjenama i dopunama KZ FBiH, „Službene novine FBiH“, 42/10, i 2014. godine Zakonom o izmjenama i dopunama KZ FBiH, „Službene novine FBiH“, 76/14. Svrstano je u glavi XV koja nosi naziv „Krivična djela protiv ustavnog poretka Federacije“.

²⁷ I ovo krivično djelo uvedeno je reformom krivičnog zakonodavstva 2003. godine, ali je ipak 2010. godine doživjelo izmjene i dopune (Zakon o izmjenama i dopunama KZ BDBiH, „Službeni glasnik BiH“, 21/10). Pozicionirao je u glavi XV koja nosi naziv „Krivična djela protiv države“.

²⁸ Ovo krivično djelo egzistira od 2003. godine i nalazi se u glavi XXX pod nazivom „Krivična djela protiv javnog reda i pravnog saobraćaja“. S obzirom na temu našeg rada relevantan je stav drugi ovog člana koji propisuje poseban oblik ovog djela koji čini „ko grubo kršeći standarde profesionalnog ponašanja medija i novinara, koristi huškački ili govor mržnje ili govor koji očito poziva ili potiče nasilje, narodne ili etničke sukobe i time dovede do ugrožavanja javnog reda ili mira.“

²⁹ U krivično zakonodavstvo Republike Srpske uvedeno je novim Krivičnim zakonikom 2017. godine i pozicionirano je u glavi XXVIII pod nazivom „Krivična djela protiv javnog reda i mira“. Međutim, do 2017. godine u Krivičnom zakonu Republike Srpske („Službeni glasnik RS“, 49/03, 108/04, 37/06, 70/06, 73/10) egzistiralo je od 2003. godine krivično djelo izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje i netrpeljivosti u glavi XXX pod nazivom „Krivična djela protiv javnog reda i mira“, u članu 390, dakle, pod istim nazivom kao i u

4. Praksa bosanskohercegovačkih sudova

4.1. Ustavnosudska zaštita od govora mržnje

Može se reći da Ustavni sud Bosne i Hercegovine u apelacionoj jurisdikciji prati praksu Evropskog suda za ljudska prava. Za ovaj rad selektirane su određene odluke ovog državnog organa. U odluci Ustavnog suda Bosne i Hercegovine br. AP-3430/16 utvrđeno je da je prvostepeni sud došao do zaključka da je apelant objavljivanjem sporne slike „javno izazvao vjersku mržnju i netrpeljivost prema Hrvatima, pripadnicima rimokatoličke vjeroispovijesti“, a da pritom u odluci nije dao dovoljno i relevantno obrazloženje o tome zašto ne može prihvatiti apelantovu odbranu da je spornu sliku „objavio samo kao sportsku podršku reprezentaciji Bosne i Hercegovine“. Pritom se ni iz čega nije moglo zaključiti da su sudovi vodili računa da će se kažnjavanjem apelanta umiješati u njegovu slobodu izražavanja i da su smatrali da je neophodno da vode računa o tome i da u vezi s tim uzmu u obzir sve neophodne faktore koji su već navedeni, pa da na osnovu toga odluče o postojanju „hitne društvene potrebe“ za takvo miješanje i tome daju relevantna i dovoljna obrazloženja. Prvostepeni sud se uopće nije upuštao u ono što su apelant i svjedoci opisali kao kontekst i okolnosti u kojem je sporna fotografija s natpisom objavljena. Osim toga, prvostepeni sud nije objasnio zašto nije uzeo u obzir to da statua Isusa Krista Iskupitelja na planini Corcovado nije isključivo vjerski već i svjetski prepoznatljiv kulturni simbol Rio de Janeira i Brazila, što je apelant izričito isticao i što ne može biti nepoznato ni sudu, a te manjkavosti nije otklonio ni Kantonalni sud niti se bavio njima. Sudovi nisu ni naveli ni obrazložili da je apelant sliku objavio na svom Facebook profilu i da je samo mali broj ljudi imao uvid u nju.

članu 163. KZ FBiH, ali u drugoj grupi krivičnih djela. Između ovih djela postojalo je nekoliko razlika kojima se, mogli bismo reći, različito postavljala kažnjiva zona ove inkriminacije, ali koje ipak nisu uticale na njenu osnovnu suštinu i smisao (Babić et al. 2005). Međutim, izmjenama i dopunama iz 2010. godine („Službeni glasnik RS“, 73/10) to djelo je prebačeno iz glave XXX u glavu XXV KZ RS pod nazivom „Krivična djela protiv ustavnog uređenja“, član 294.a, kao i u KZ FBiH sa istim razlikama koje su postojale i do 2010. godine.

³⁰ I ovo krivično djelo pozicionirano je u glavi XXVIII pod nazivom „Krivična djela protiv javnog reda i mira“. Uvedeno je u krivično zakonodavstvo Republike Srpske 2017. godine. Predstavlja, zapravo, poseban oblik krivičnog djela nasilničkog ponašanja iz člana 362 KZ RS. Posebnost ovog krivičnog djela ogleda se u tome što je za postojanje ovog krivičnog djela, a što se dá naslutiti i iz samog naziva djela, neophodno da je došlo do nasilja i da je u nekom obliku narušen javni red i mir na sportskoj priredbi ili javnom skupu.

Jedan slučaj govora mržnje u Bosni i Hercegovini je došao i pred Evropski sud za ljudska prava. Riječ je o predmetu Smajić protiv Bosne i Hercegovine,³¹ gdje je Evropski sud utvrdio da osuđujućom presudom protiv aplikanta nije bilo miješanja u aplikantovo pravo na slobodu izražavanja, pa je ustanovio da je pritužba neosnovana i odbacio ju u skladu sa članom 35. stav 3 tačka a) i članom 4. Evropske konvencije. Sud je zapazio da je aplikant napisao niz objava na javno dostupnom internetskom forumu u kojima je opisao vojnu akciju koja bi trebala biti poduzeta protiv srpskih sela i naselja u regiji Brčko distrikta u slučaju rata koji bi uslijedio nakon secesije Republike Srpske. Sud je naveo da je predmet aplikantovih objava, čak i ako su one napisane u hipotetičkoj formi, dirnuo u veoma osjetljivu materiju etničkih odnosa u poslijeratnom bosanskom društvu, te da su domaći sudovi ispitali predmet s pažnjom i u skladu sa principima iz člana 10. Evropske konvencije, te da su pružili relevantne i dovoljne razloge za osuđujuću presudu protiv aplikanta.

U odluci AP-4275/11 Ustavni sud Bosne i Hercegovine je potvrdio stavove Suda Bosne i Hercegovine i Regulatorne agencije za komunikacije (u daljnjem tekstu: RAK) u kojima je utvrđen govor mržnje. RAK je po službenoj dužnosti utvrdio da je u apelantovom (nositelj dozvole za zemaljsko emitiranje TV-programa) programu izveden spot u trajanju od 4 minute i 45 sekundi pod nazivom „Radovane, srpski sine“, kao i druge sadržaje kojima se veličao lik i djelo Radovana Karadžića, koji je u momentu emitiranja sadržaja bio optužen za genocid i ratne zločine protiv čovječnosti pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju. Također je stav Suda Bosne i Hercegovine i RAK-a, u kontekstu da je u pitanju govor mržnje, u predmetu AP 3408/06, potvrdio Ustavni sud Bosne i Hercegovine, nakon što su ovi organi kaznili političku stranku, zato što je u političkoj kampanji javno emitirala pjesmu „Sprem'te se, sprem'te četnici...“.

4.2. Krivičnopravna zaštita od govora mržnje

Za potrebe predmetnog rada prikupljene su pravosnažne presude za sva krivična djela izazivanja mržnje donesena na području cijele Bosne i Hercegovine u periodu od 2004. do aprila 2019. godine. Pregledom i analizom je utvrđeno da se sudska praksa u odnosu na ova krivična djela odnosi samo na krivično djelo izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje, razdora i netrpeljivosti u svim krivičnim zakonima u Bosni i Hercegovini, dok sudska praksa za preostala krivična djela izazivanja mržnje u Bosni i

³¹ Smajić v. Bosnia and Herzegovina (No. 48657/16, 08/02/2018).

Hercegovini do sada ne postoji. S obzirom da je djelo izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje, razdora i netrpeljivosti uvedeno 2003, odnosno 2005. godine (KZ BiH), to je razdoblje od 16, odnosno 14 godina. Prema dostavljenim podacima svih sudova u tom razdoblju u Bosni i Hercegovini doneseno je ukupno 27 odluka od kojih je 16 prvostepenih, devet drugostepenih, jedna presuda Vrhovnog suda RS-a i jedna odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine. Odluke su donesene u odnosu na 26 osoba, od kojih je jedna pravna, od čega je u odnosu na 12 osoba donesena presuda kojom se optuženi oglašava krivim, dok je u odnosu na 14 osoba donesena presuda kojom se optuženi oslobađa od optužbe. U devet slučajeva je, dakle, vođen i drugostepeni postupak, a u jednom i apelacija pred Ustavnim sudom Bosne i Hercegovine. U odnosu na tri osobe do sudske odluke je došlo na osnovu sporazuma o priznanju krivnje, dok se u ostalim slučajevima vodio dokazni postupak. Izrečene sankcije su sljedeće: dvije vaspitne mjere pojačanog nadzora od roditelja u odnosu na dva maloljetna učinitelja krivičnog djela; tri vremenske kazne zatvora od kojih je jedna zamijenjena novčanom kaznom, a druga radom za opće dobro na slobodi; dvije mjere sigurnosti oduzimanje predmeta i u jednom predmetu je dosuđen i imovinskopravni zahtjev u vidu naknade štete u iznosu od 1.643,82 KM.

S obzirom na način učinjenja djela, analizom sudskih odluka utvrdili smo da je u odnosu na 12 osoba kojima je izrečena presuda kojom se optuženi oglašava krivim djelo učinjeno na sljedeće načine: pet učinitelja krivično djelo učinilo je putem uvredljivog sadržaja upućenog na javnom mjestu; dva učinitelja su krivično djelo učinili putem društvenih mreža (svojih Facebook profila), jedan učinitelj putem internetske stranice, dva učinitelja grafitima i oštećenjem vjerskog objekta, jedan učinitelj pismom uvredljivog sadržaja koje je ostavio ispred vrata vjerskog objekta i jedan dijeleći letke uvredljivog sadržaja koje je lično sastavio i umnožio ispred osnovne škole.

4.2.1. Neka sporna pitanja sudske prakse

S obzirom na to da smo utvrdili da je sudska praksa u Bosni i Hercegovini koja se odnosi na krivična djela izazivanja mržnje, pogotovo govor mržnje, oskudna, sa malim brojem predmeta za relativno dug vremenski period, s jedne strane, a s druge strane, percepcija javnosti da se govor mržnje dešava svakodnevno putem društvenih mreža i sredstava javnog informiranja posebno, postavlja se pitanje šta je razlog tako velikog broja oslobađajućih presuda (54%) i u tako malom broju predmeta. Dva zaključka do kojih smo došli, a koji su međusobno uzročno-posljedično povezani i logični, su sljedeći: specifičnost krivičnog djela čije radnje učinjenja su u zakonu zaista

možda preširoko i neprecizno postavljene, s jedne strane, i s druge strane, u većini slučajeva se kao razlog oslobađajućih presuda navodi to da tužilaštvo nije uspjelo dokazati da su se u radnjama optuženih stekli bitni elementi krivičnog djela za koje se tereti,³² odnosno da je ocjena suda da dokazi izvedeni od tužilaštva nemaju potrebnu snagu pouzdanosti i uvjerljivosti da su optuženi učinili krivična djela koja im se stavljaju na teret.

Da bismo došli do konkretnijih zaključaka i smjernica za daljnje postupanje, isključivo za potrebe ovog rada analizirali smo dostavljene presude, i osuđujuće i oslobađajuće, i utvrdili neka sporna pitanja koja se odnose na radnju učinjenja, pojam javnosti, način učinjenja, pitanje postojanja izazivanja ili raspirivanja mržnje, razdora i/li navodne netrpeljivosti, potrebom postojanja predrasude, krivnjom i sl., kao i prijedloge za njihovo prevazilaženje, a koja ćemo predstaviti u nastavku rada.

4.2.1.1. Radnja učinjenja

Prvo sporno pitanje na koje smo naišli, analizirajući sudsku praksu, jeste radnja učinjenja predmetnog krivičnog djela. Naime, većinski stav sudske prakse je da je definicija ovog krivičnog djela neprecizno postavljena, što daje mogućnost za razna tumačenja; nadalje, da postoji razlika u opisu djela u krivičnim zakonima u Bosni i Hercegovini u pogledu elementa javnosti koji izostaje u KZ BDBiH, dok ga ostali krivični zakoni izričito propisuju; te da pojedini sudovi smatraju da je radnja postavljena alternativno, jer se kumulativno ne može učiniti; smatra se da se ne može istovremeno izazivati i raspirivati ni mržnja ni razdor ni netrpeljivost, jer raspirivanje podrazumijeva da mržnja, razdor ili netrpeljivost moraju postojati u manjem intenzitetu, kao

³² Tako, naprimjer: „... U konkretnom slučaju, činjenični opis optužnice ne sadrži pojmove koji opisno čine sve potrebne elemente bića predmetnog krivičnog djela. Prvenstveno, opis ne sadrži element javnosti u osnovnoj radnji učinjenja 'izazivanje ili raspirivanje netrpeljivosti', niti je radnja učinjenja jasno naznačena. U tzv. preambuli neizmijenjene optužnice, tužilac između ostalog navodi '...javno vrijeđali...', što ne može zamijeniti jednu od alternativno postavljenih radnji učinjenja (izazivanje ili raspirivanje)... Nadalje, činjenica da Tužilaštvo u tekstu koji je izvan činjeničnog opisa neizmijenjene optužnice (dok prilikom izmjene optužnice nije ništa navedeno), navodi: citat: 'Dakle, B. K., B. Š. i B. A. javno raspirivali nacionalnu netrpeljivost među konstitutivnim narodima koji žive u Bosni i Hercegovini...' ne može kompenzirati obavezno unošenje svih elemenata krivičnog djela u činjenični opis. Jedino iz citiranog teksta (koji se u praksi često naziva pravni opis), može se prepoznati naznaka onoga što je Tužilaštvo imalo namjeru staviti na teret optuženim...“ Iz obrazloženja presude suda Bosne i Hercegovine, broj: S1 3 K 012995 14 K, od 16. 7. 2014. godine.

latentno stanje koje se nečijim ponašanjem dalje raspiruje.³³ Međutim, mišljenja smo da elementi bića predmetnog krivičnog djela nisu postavljeni tako da se alternativno nužno isključuju, jer se krivično djelo može izvršiti i sa više različitih alternativnih radnji. Tako i u presudi Apelacionog vijeća Bosne i Hercegovine:

„(...) Suprotno stavu prvostepene presude, Apelaciono vijeće smatra da radnja učinjenja kod osnovnog oblika krivičnog djela iz člana 145.a stav 1 KZ BiH nije postavljena alternativno na način da se predmetno krivično djelo ne može učiniti i sa više različitih radnji. S tim u vezi, ovo vijeće cijeni kako se istovremeno može izazivati i raspirivati nacionalna, rasna ili vjerska mržnja, razdor ili netrpeljivost, s obzirom da riječ izazivanje podrazumijeva stvaranje kod drugih negativnog osjećanja koje do tada nije postojalo, dok raspirivanje podrazumijeva širenje tog stvorenog straha. To znači da krivično djelo postoji kako u situacijama kada ne postoji nacionalna, rasna ili vjerska mržnja, razdor ili netrpeljivost među konstitutivnim narodima i ostalima kao i drugima koji ili borave na teritoriji Bosne i Hercegovine, pa se ona na različite načine izaziva, tj. stvara, tako i onda kada je ona već stvorena u većem ili manjem intenzitetu pa se onda raspiruje, tj. proširuje. Stoga, jedan ili više optuženih mogu istovremeno stvarati nacionalnu, rasnu ili vjersku mržnju ili razdor ili netrpeljivost (koji do tada nisu postojali), te onda tako stvoreni strah dalje raspirivati...“³⁴

4.2.1.2. Javnost

Analiza sudske prakse pokazala je da je i javnost element koji može biti kamen spoticanja u ovim predmetima. Naime, iz definicije predmetnog krivičnog djela proizlazi da je javnost prvi neophodan element. Dakle, za postojanje krivičnog djela neophodno je da je radnja učinjena javno, jer je to jedno od osnovnih obilježja ovog krivičnog djela. Međutim, čak u dva predmeta u kojima je došlo do oslobađajuće presude upravo tumačenje pojma „javno“ bilo je odlučujuće za takav ishod postupka. Drugim riječima, nedostatak elementa javnosti optužene je oslobodio od optužbe za navedeno djelo, jer činjenični opis optužnice nije sadržavao obilježja bića tog krivičnog djela.³⁵ Međutim, i pored toga, utvrdili smo da je i u nekoliko

³³ Iz obrazloženja presude Suda Bosne i Hercegovine, broj: S1 3 K 012995 14 K, od 16. 7. 2014. godine, slično i u obrazloženju presude Suda Bosne i Hercegovine, broj: S1 3 K 020812 16 K, od 24. 5. 2017. godine.

³⁴ Iz obrazloženja presude Suda Bosne i Hercegovine, broj: S1 3 K 012995 14 Kž, od 27. 10. 2014. godine.

³⁵ „(...) U činjeničnom opisu optužnice navodi se da je optužena predmetno djelo učinila na način da je presretala bračni par P., te ih vrijeđala na nacionalnoj osnovi, govoreći im da su

predmeta bilo sporno šta se ima smatrati javnim mjestom.³⁶ Iz navedenih obrazloženja sudskih odluka jasan je stav sudske prakse u pogledu ovog

ustaše, psovala im vlašku majku i sa svog broja telefona slala poruke sa uvredljivim sadržajem kojim ih je vrijeđala na nacionalnoj osnovi, na koji način je kod istih izazvala osjećaj vrijeđanja na nacionalnoj osnovi, kao i strah za njihov život... Za postojanje predmetnog krivičnog djela potrebno je prije svega da je isto učinjeno javno. Dakle, djelo će postojati samo u slučaju javnog izazivanja nacionalne, rasne ili vjerske mržnje, razdora ili netrpeljivosti, kao što su to javni skupovi, političke i druge tribine, na ulici, trgovini, putem sredstava informiranja i sl. U činjeničnom opisu optužnice se ne navodi da je predmetno djelo učinjeno javno. Tačno je da se predmetni događaj desio na javnom mjestu, što se može zaključiti iz izjava svjedoka, ali iz činjeničnog opisa optužnice bi se prije mogao izvesti zaključak da je optužena htjela isključiti javnost i obratiti se lično P. J. i T., dakle bez da javnost čuje šta ona njima govori. Stoga, imajući navedeno u vidu, jasno je da činjenični opis optužnice ne sadrži obilježja bića krivičnog djela izazivanje nacionalne, rasne i vjerske mržnje razdora ili netrpeljivosti iz člana 163 stav 1 KZ FBiH, pa je sud primjenom odredbe iz člana 299 tačka a) KZ F BiH optuženu oslobodio od optužbe za navedeno krivično djelo...“ Iz obrazloženja presude Općinskog suda u Zenici, broj: 43 0 K 097843 14 K, od 3. 10. 2014. godine.

„(...) U činjeničnom opisu optužnice navodi se da je optuženi predmetno djelo učinio na način da je javno izazivao nacionalnu mržnju verbalnim zlostavljanjem i ugrožavanjem sigurnosti B. B., tako što je prišao istom dok je sjedio u ugostiteljskom objektu 'B.' u društvu sa M. K., te mu se obratio riječima: 'Četnik, šta ćeš ti ovdje, obračunaćemo se mi još sa tobom, dobićeš ti svoje', na koji način je kod istog izazvao osjećaj vrijeđanja na nacionalnoj osnovi, kao i strah za njegov život i tijelo, ali i za sigurnost njegove porodice. Za postojanje predmetnog krivičnog djela potrebno je, prije svega, da je isto učinjeno javno. Dakle, djelo će postojati samo u slučaju javnog izazivanja nacionalne, rasne ili vjerske mržnje, razdora ili netrpeljivosti, kao što su to javni skupovi, političke i druge tribine, na ulici, trgovini, putem sredstava informiranja i sl. U činjeničnom opisu optužnice se ne navodi o kakvoj se to javnosti radilo, da li, na primjer, što se događaj desio u toku dana, u centru grada, u ugostiteljskom objektu u kome je bilo prisutno mnogo osoba i kuda svakodnevno prolazi mnogo osoba, već se samo navodi da je optuženi predmetno djelo učinio javno. Tačno je da se predmetni događaj desio na javnom mjestu, ali isto tako iz činjeničnog opisa optužnice bi se prije mogao izvesti zaključak da je optuženi prilazeći do stola za kojim je sjedio B. B. sa M. K., upravo htio isključiti javnost obraćajući se lično B. B., dakle, bez da javnost čuje šta on njemu govori. Stoga, imajući u vidu činjenicu da navedene radnje optuženog ne sadrže, odnosno ne predstavljaju radnju javnog izazivanja nacionalne mržnje, to se onda u konkretnom slučaju ne može govoriti ni o učinjenju težeg oblika ovog krivičnog djela učinjenog zlostavljanjem i ugrožavanjem sigurnosti...“ Iz obrazloženja presude Općinskog suda u Zenici, broj: 43 0 K 079334 13 K, od 14. 2. 2014. godine.

³⁶ „(...) Suprotno navodima tužilaštva, ovo Vijeće smatra pravilnim zaključak prvostepenog suda da se područje Hanskog polja ne može smatrati javnim mjestom u smislu općeg pojma javnosti, jer se radi o mjestu na koje dolazi samo ograničen, manji broj ljudi. Naime, analizirajući predmetno krivično djelo koje se optuženima stavlja na teret, Apelaciono vijeće cijeni da je javnost neophodan element krivičnog djela, a što podrazumijeva opću, tj. širu javnost nego što je to područje Hanskog polja. To znači da javnost, kao element krivičnog djela, podrazumijeva širu javnost, odnosno da učinitelj može javno izazivati i raspirivati nacionalnu, rasnu, ili vjerske mržnju, razdor ili netrpeljivost ukoliko je to izazivanje i raspirivanje učinjeno dostupnim široj društvenoj zajednici, tj. neograničenom krugu ljudi, a što se može postići i izazivanjem ili raspirivanjem nacionalne mržnje putem javnih mitinga,

elementa. Dakle, djelo će postojati samo u slučaju javnog izazivanja nacionalne, rasne ili vjerske mržnje, razdora ili netrpeljivosti, kao što su to javni skupovi, političke i druge tribine, na ulici, trgovini, putem sredstava informiranja, društvenih mreža i sl.³⁷

4.2.1.3. Izazivanje ili raspirivanje mržnje, razdora i/li netrpeljivosti

Sljedeće pitanje koje se analizom sudskih odluka pokazalo spornim jeste posljedica djela, cilj koji se htio postići. Dakle, da bi postojalo predmetno krivično djelo, potrebno je da je umišljaj učinitelja usmjeren na prouzrokovanje posljedice, a to je, prema zakonskom određenju ovog krivičnog djela, „izazivanje ili raspirivanje nacionalne, rasne i vjerske mržnje, razdora i netrpeljivosti“.

„(...) Stoga je kod odmjeravanja kazne u svakom konkretnom slučaju potrebno imati u vidu da li je uslijed učinjenja ovog krivičnog djela došlo do narušavanja međunacionalnih odnosa u Brčko distriktu, neovisno od toga što zakon za ostvarenje obilježja ovog krivičnog djela nužno ne zahtijeva da štetna posljedica nastupi, odnosno da je uslijed njegovog učinjenja doista došlo do nacionalne ili vjerske mržnje, razdora ili nesnošljivosti među konstitutivnim narodima i ostalim u Brčko distriktu...“³⁸

sredstvima javnog informiranja putem štampanih i elektronskih medija, internet portala i sl. Dakle, u definiciji predmetnog krivičnog djela, javnost kao element krivičnog djela je široko postavljena, a što se ne može reći za opis djela iz optužnice iz koje proizlazi da je lokalitet Hansko polje jedna uža geografska cjelina gdje su saslušani svjedoci i optuženi obavljali poljoprivredne poslove, naročito u toku ljetne sezone, čak i ukoliko sadrže elemente međusobnih konflikata i protupravnih radnji, ne mogu se posmatrati u kontekstu javnog izazivanja ili raspirivanje nacionalne mržnje, razdora ili netrpeljivosti na način kako je to član 145a stav 1 propisao, obzirom da je isti lokalitet dostupan samo užem krugu ljudi koji tu borave i obrađuju zemljište...“ Iz obrazloženja presude Suda Bosne i Hercegovine, broj: S1 3 K 012995 14 Kž, od 27. 10. 2014. godine.

³⁷ „(...) Dakle, iz definicije navedenog krivičnog djela javnost jeste neophodan element ovog krivičnog djela, što je u skladu i sa relevantnim evropskim standardima. Pojam javnosti, tačnije javnog mjesta, nije jasno definiran niti u jednom krivičnom zakonu u Bosni i Hercegovini, a jedino određene smjernice za tumačenje i određivanje ovog pojma daje Zakon o javnom redu i miru, po kom se javnim mjestom smatraju mjesta na kojima je slobodan pristup neodređenom broju osoba, kao što su trgovci, ulice, parkovi, izletišta i sl. ili bi, pod određenim uslovima, to bi mogla biti sportska igrališta, kina, sale..., gdje se očekuje određeni broj ljudi, ili mjesta gdje se održavaju javni skupovi i sl.“ Iz obrazloženja presude Suda Bosne i Hercegovine, broj: S1 3 K 012995 14 K, od 16. 7. 2014. godine.

³⁸ Iz obrazloženja presude Apelacionog suda Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, broj: 96 0 K 000638 10 Kž, od 31. 3. 2011. godine.

„(...) Nesporno je da su svjedoci naveli da su nakon pomenute izjave osjetili ponovni bol, povrijeđenost i uzrujanost, međutim, uvažavajući njihovo emotivno stanja, sud nije mogao izvući zaključak da je navedenom izjavom optuženi produbio, odnosno raspirio mržnju među konstitutivnim narodima u Bosni i Hercegovini, što bi u konkretnom slučaju bila posljedica krivičnog djela za koje se optuženi tereti i koju bi on htio, s obzirom da sudeći prema iskazima saslušanih svjedoka takve mržnje i nema. Naime, sve i jedan svjedok je istakao da se nakon izjave njihov odnos prema srpskom narodu nije izmijenio, na način da su osjetile mržnju prema pripadnicima srpskog naroda... Ovdje je upravo korisno razmotriti element koji treba biti ispunjen u okviru testa za donošenje zaključka o postojanju ili nepostojanju govora mržnje kao krivičnom djelu, a tiče se pitanja da li je govornik, u konkretnom slučaju, optuženi M. M., imao namjeru da podstakne određene akcije iznošenjem svojih stavova, mišljenja ili vjerovanja. Upravo činjenica da je optuženi, nakon dijela govora u kojem navodi da je 'Božja pravda stigla...' i da čovjek koji je izgubio porodicu nema zdravog razuma i sve bi redom ubijao, usmjerava svoju izjavu u pravcu zaključka da se ta izjava ne odnosi na nevino ubijene žrtve i da su zločinci koji dolaze iz reda svih naroda isti, tako da se njegov govor kao cjelina, po sadržaju izraza, ne može uzeti kao direktan poziv na nasilje, odnosno osvetu...“³⁹

4.2.1.4. Način učinjenja

Način na koji je zakon definirao obilježja bića ovog krivičnog djela upućuje na zaključak da je ovo krivično djelo moguće učiniti na skoro neograničen broj načina i poduzimanjem niza radnji. Kod tako apstraktnog zakonskog opisa radnje učinjenja krivičnog djela, odnosno neodređenog broja modaliteta radnje kojom se ovo krivično djelo može učiniti, u svakom konkretnom slučaju je nužno procjenjivati značaj i stvarnu težinu konkretne krivičnopravne radnje, sagledavajući to kroz štetne efekte i stepen društvene opasnosti koje je ona imala na predmet koji se štiti ovom kategorijom krivičnih djela. Nije sporno da se ovo krivično djelo može učiniti na razne načine, ali u nastavku rada ipak slijedi nekoliko primjera iz naše sudske prakse.

„(...) Optuženi je javno izazvao nacionalnu i vjersku mržnju među konstitutivnim narodima koji žive u Brčko distriktu, pri čemu je učinjeno oštećenje tuđe stvari jer je spornog dana u ulici K. B., s ciljem izazivanja nacionalne i vjerske mržnje među konstitutivnim narodima koji žive u Brčko

³⁹ Iz obrazloženja presude Suda Bosne i Hercegovine, broj: S1 3 K 020812 16 K, od 24. 5. 2017. godine.

distriktu, došao do metalne ograde kojom je ograđeno dvorište i vjerski objekat 'Atik Savska džamija', te istu preskočio i došao do munare, te upotrebom komada crnog drvenog uglja napisao štampanim ćiriličnim slovima 'krst sa četiri slova S' i 'nož, žica, Srebrenica' s tim što je zadnje slovo u riječi 'nož' koristio i kao početno slovo u riječi 'žica', pri čemu je pričinio materijalnu štetu na navedenom objektu u iznosu od 1.643,82 KM, nakon čega se udaljio u nepoznatom pravcu...⁴⁰

„(...) Na osnovu svih provedenih dokaza sud je na nesumnjiv način utvrdio da je optuženi ugrozio sigurnost kako oštećenog Č. D. tako i oštećenih S. B. i Š. M. jer je u prvom slučaju na Č. D. nasrnuo kolcem a na S. B. i Š. M. usmjerio cijev puške, pritom oštećenima Č. D., S. B. i Š. M. psovao srpsku majku, srpsku policiju i državu i govorio 'ovo je hrvatska zemlja, gubite se da ne bi bilo problema', čime je postupajući na ovakav način iskazao netrpeljivost u odnosu na pripadnike druge nacionalnosti, drugog entiteta izražavajući osjećaj odbojnosti i netolerancije u odnosu na njih, vrijeđajući njihovo dostojanstvo, nacionalnu, etničku i entitetsku pripadnost.“⁴¹

„(...) Vrijeđanje može biti modus operandi predmetnog krivičnog djela, ali isto mora biti podvedeno pod zakonska obilježja krivičnog djela u činjeničnom opisu, a što je o ovom slučaju propušteno, te se i ovaj prigovor odbija kao neosnovan...“⁴²

4.2.1.5. Pitanje predrasude

Sljedeće sporno pitanje koje se nametnulo u jednom predmetu jeste pitanje predrasude kao motiva za učinjenje krivičnog djela. Prvostepeni sud je stava da je pitanje predrasude element krivičnog djela koji je potrebno dokazivati. Međutim, smatramo ispravnim stav drugostepenog suda da predrasuda nije definirana kao element krivičnog djela, te stoga i nije postojala obaveza tužioca da to dokazuje.

„(...) Tužilaštvo u žalbi smatra pogrešnim stav prvostepenog suda da je za postojanje krivičnog djela izazivanje nacionalne, rasne i vjerske mržnje, razdora i netrpeljivosti neophodno postojanje predrasude kao motiva izvršenja krivičnog djela, jer isto može biti učinjeno samo direktnim ili

⁴⁰ Iz obrazloženja presude Osnovnog suda Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, broj: 96 0 K 000638 09 K, od 1. 4. 2010. godine.

⁴¹ Iz obrazloženja presude Osnovnog suda u Prijedoru, broj: 77 0 K 015503 09 K, od 27. 5. 2011. godine.

⁴² Iz obrazloženja presude Suda Bosne i Hercegovine, broj: S1 3 K 012995 14 Kž, od 27. 10. 2014. godine.

eventualnim umišljajem... U vezi navedenog prigovora, Apelaciono vijeće cijeni da tužilaštvo pravilno ukazuje da predrasuda nije definirana kao element krivičnog djela, te stoga i nije postojala obaveza tužioca da to dokazuje...⁴³

4.2.1.6. Krivnja

Kad je u pitanju subjektivna strana predmetnog krivičnog djela, nesporan je stav da se djelo može učiniti kako sa direktnim tako i sa eventualnim umišljajem.

„(...) U pogledu krivnje optuženih potreban je umišljaj, s tim što je dovoljno i postojanje eventualnog umišljaja, tj. da svojim radnjama može izazvati, odnosno raspiriti nacionalnu, rasnu ili vjersku mržnju ili netrpeljivost. S tim u vezi, učinitelj treba da je svjestan da vrijeđanjem građana može izazvati ili raspiriti nacionalnu mržnju, razdor ili netrpeljivost, zbog čega je umišljaj kod ovog krivičnog djela bitan element djela i zato mora biti sadržan u činjeničnom dijelu optužnice, te da je učiniteljeva svijest usmjerena na to da svoje riječi upućuje prema javnosti...“⁴⁴

5. Sociopolitički kontekst suzbijanja govora mržnje u Bosni i Hercegovini

U posljednjoj deceniji je u Bosni i Hercegovini dosta urađeno na uspostavljanju cjelovitog sistema borbe protiv diskriminacije. Usvojen je (2009), a kasnije i revidiran (2016) Zakon o zabrani diskriminacije Bosne i Hercegovine.⁴⁵ Ipak, stiče se dojam da je sistem zaštite manjinskih grupa najslabiji u domenu krivičnog prava. Diskriminacija je prisutna u svim oblastima ljudskog života, ali vrlo često do nje dolazi upravo zbog govora mržnje manifestiranog protiv pripadnika etničkih, seksualnih, političkih... i drugih manjina. Država Bosna i Hercegovina je i dalje duboko podijeljena po etničkim linijama, a govor mržnje u svom korijenu najčešće ima nacionalizam. Država koja je izašla iz oružanih sukoba je 1996. godine dobila Ustav, sa određenim katalogom ljudskih prava, gdje je sloboda izražavanja našla svoje mjesto, a Bosna i Hercegovina je 2002. godine prihvatila „strazburšku“ jurisdikciju. Komentar o krivičnim zakonima te njihovim nedostacima smo već dali. Ustavi u Bosni i Hercegovini ne sadrže

⁴³ Iz obrazloženja presude Suda Bosne i Hercegovine, broj: S1 3 K 012995 14 Kž, od 27. 10. 2014. godine.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ „Službeni glasnik BiH“, 59/09, 66/16.

posebne odredbe o govoru mržnje, a također nema posebnog zakona koji bi regulirao govor mržnje, što je uobičajeno za savremene demokratske države. Pored pravnog okvira kakav je opisan, postoje brojni elementi koji otežavaju krivičnopravnu i institucionalnu borbu protiv govora mržnje (normativna rješenja krivičnog postupka ali i aktivitet sigurnosnih i pravosudnih organa). U praksi je procesuiranje govora mržnje otežano, budući da je učitelj fizička osoba, da je govor mržnje iznesen na internetu, gdje promocija ličnih stavova može ostati i anonimna. Činjenica je da je u Bosni i Hercegovini izostala reakcija policijskih i tužilačkih organa na eklatantne slučajeve govora mržnje na internetu (na šta ukazuju i relevantne međunarodne organizacije),⁴⁶ ali situacija nije mnogo bolja ni u drugim susjednim državama (u najboljem stanju je Republika Hrvatska). Građani sve više koriste internet, a komunikacija preko društvenih mreža (Facebook, Instagram, Viber...) je skoro pa preuzela dominaciju. Portali, društvene mreže i forumi postaju prostori za mobiliziranje političkih istomišljenika, a gotovo da nema prostora interneta na kojima pojedinci iz Bosne i Hercegovine mogu izraziti svoje mišljenje, a da je pošteđeno govora mržnje.

Reakcija administratora na tim dijelovima interneta je također izostala. Može se slobodno reći da u *cyber spaceu* vlada prava anarhija, te da policija i tužilaštvo moraju odlučnije reagirati i to koordinirano. Ohrabruje činjenica da je u aprilu 2019. policija za pet dana uhapsila tri osobe zbog govora mržnje na internetu, preciznije portalu Klix.ba, a sve na osnovu saradnje državnih institucija i internetskih provajdera. Te osobe su zloupotrijebile prostor na internetu kako bi vrijeđale na vjerskoj, nacionalnoj i drugim osnovama, te prijetile trećim osobama (za šta su osumnjicene za krivično djelo ugrožavanja sigurnosti) pod svojim pseudonimima.

⁴⁶ Izvještaj Evropske komisije za Bosnu i Hercegovinu za 2018. godinu, u poglavlju 2.2. „Vladavina zakona i temeljna prava“, u dijelu koji se odnosi na slobodu izražavanja, navodi da je nastavljen politički i finansijski pritisak na medije, te da se još uvijek prijavljuju predmeti koji se odnose na zastrašivanje i prijetnje upućene novinarima, verbalne i fizičke napade, hakiranje internetskih stranica, politički, institucionalni i ekonomski pritisak i klevete. Navodi se i da brze istrage i procesuiranja počinitelja nisu uvijek osigurani. U dijelu Izvještaja koji se odnosi na zabranu diskriminacije navodi se da su primijećeni propusti da se djela identificiraju kao zločini iz mržnje, kao i veliki teret dokazivanja namjere, što dovodi do podizanja malog broja optužnica i presuda. U izvještajnom periodu od 54 podnesene prijave dvije su rezultirale presudom. U pogledu prava lezbejki, gejeva, biseksualnih, transrodnih i interseksualnih osoba (LGBTI) osoba navodi se da se, što se tiče nasilja nad LGBTI osobama, i dalje nedovoljno provodi krivično gonjenje zločina iz mržnje, kao i govora mržnje, te da prethodni nasilni napadi na LGBTI osobe nisu doveli do podizanja optužnica.

Ono što predstavlja poseban problem, kada je riječ o govoru mržnje u Bosni i Hercegovini, jeste politički govor, najčešće u političkim kampanjama. Političari otvorenim prijetnjama, govorom mržnje, sijanjem atmosfere straha nastoje iskoristiti medije, javne skupove kao prostore za međusobne obračune, nastojeći tako osvojiti mandat. Govor mržnje su koristili brojni visoki politički zvaničnici; dovoljno je sjetiti se osuđenog ratnog zločinca Radovana Karadžića, koji je javno u parlamentu sugerirao da će jedan narod možda nestati ako dođe do rata. Nakon rata govor mržnje se manifestirao kao negacija genocida, drugih ratnih zločina, ali i prava na nacionalnu grupu predmeta u školama i upotrebu maternjeg jezika. Stiče se dojam da su učinitelji govora mržnje iz sfere politike svjesni izostanka krivičnopravne reakcije.

Poruke vjerskih poglavara u Bosni i Hercegovini, kada je riječ o omalovažavanju drugih i drugačijih, poprilično su ublažene u odnosu na period odmah poslije rata. Međutim, problem koji ostaje je govor mržnje u sportskim arenama, uz upečatljive parole poput: „Nož, žica, Srebrenica“, „Srbe na vrbe“, „Ubij, zakolji da Hrvat ne postoji“ itd. Vršnjačko nasilje je vrlo često i verbalno, a manifestira se djeci koja dolaze iz drugih etnija odnosno rasa.

Zaključak

Sloboda izražavanja je jedno od temeljnih ljudskih prava koje uživa zaštitu u svim glavnim sistemima ljudskih prava i u nacionalnim ustavima. Međutim, i sloboda izražavanja ima svoja ograničenja odnosno granice. Jedan od vidova zloupotrebe ove slobode jeste govor mržnje. Gdje prestaju granice slobode izražavanja, a počinje govor mržnje, nije lako odrediti.

Kriminalizacija govora mržnje u Bosni i Hercegovini ogleda se kroz krivična djela izazivanja mržnje propisana u zakonodavstvu Bosne i Hercegovine. S obzirom na navedenu zakonsku regulativu, iako ne postoji jedinstvena odredba koja na jednom mjestu uređuje sve oblike govora mržnje, govor mržnje u krivičnom zakonodavstvu Bosne i Hercegovine nije podnormirana materija. Naprotiv, upravo suprotno, s obzirom na ustavno ustrojstvo Bosne i Hercegovine govor mržnje je uređen nizom propisa, konkretnije u četiri krivična zakona u Bosni i Hercegovini, što, u slučaju razlika, može i predstavljati izvor problema. S obzirom na to da je riječ o specifičnim krivičnim djelima, u čijem opisu su pojmovi (elementi) alternativno postavljeni, u radu smo ih jasno razgraničili kako u odnosu na radnju, način,

objekat ili sredstvo učinjenja tako i u odnosu na mogućnost nastanka posljedice.

Na temelju pregleda i analize sudske prakse u Bosni i Hercegovini, pored toga što je cilj bio utvrditi koliko često se ta djela pojavljuju u praksi, koji je odnos osuđujućih u odnosu na oslobađajuće presude, vrsta i visina izrečenih krivičnih sankcija za navedena djela i sl., cilj je bio i utvrditi da li su u presudama zauzeta određena stajališta u odnosu na pojedina sporna pitanja, odnosno kako naša sudska praksa prihvata i tumači pojedina obilježja tog krivičnog djela (naprimjer, radnja učinjenja, pojam javnosti, izazivanje ili raspirivanje mržnje, razdora i/li netrpeljivosti, modaliteti načina učinjenja djela, subjektivna strana djela i sl.). Pregled i analiza sudske prakse u Bosni i Hercegovini pokazala je da su ovo djela za koja se rijetko sudi u našim sudovima, a još rjeđe osuđuje. Razlozi su brojni, ali su u radu analizirani i na osnovu navedenog ponuđene su i smjernice za rad na budućim predmetima.

Literatura

1. Ademović, N. (2004) „Moral – razlog za ograničenje ustavne slobode izražavanja mišljenja u Bosni i Hercegovini“, *Pravni savjetnik*, IV (1), str. 15–20.
2. Alaburić, V. (2003) „Ograničavanje 'govora mržnje' u demokratskom društvu – teorijski, zakonodavni i praktični aspekti“, I dio, *Hrvatska pravna revija*, 1 (3–4), str. 62–72.
3. Alaburić, V. (2003) „Ograničavanje 'govora mržnje' u demokratskom društvu – teorijski, zakonodavni i praktični aspekti“, II dio, *Hrvatska pravna revija*, veljača 2003, str. 80–90.
4. Babić, M., Filipović, Lj., Marković, I., Raić, Z. (2005) „Komentari krivičnih/kaznenih zakona u Bosni i Hercegovini“, Zajednički projekat Vijeća Evrope i Evropske komisije, Sarajevo.
5. Bazylar, M. J. (2006) *Holocaust denial laws and other legislation criminalizing promotion of nazism* [e-knjiga], Yad Vashem International Institute for Holocaust Studies, dostupno na: <http://www.ihgilm.com/wp-content/uploads/2016/01/Holocaust-Denial-Laws.pdf> [15. 5. 2019].
6. Bingas, D. (2011) „Poricanje genocida i pravo na slobodu izražavanja“, *Pravna misao*, 5-6/2011, str. 35–60.
7. Dimitrijević, V., Paunović, M. (1997) *Ljudska prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.
8. Dimovski, D., Kostić, M., Anđelković, L. (2018) „Govor mržnje i sloboda izražavanja u praksi Evropskog suda za ljudska prava“, *Časopis za pravnu teoriju i praksu*, XV (56), str. 471–486.
9. Doré, L. (2017) *The countries where apostasy is punishable by death* [e-knjiga], dostupno na: <https://www.indy100.com/article/the-countries-where-apostasy-is-punishable-by-death--Z110j2Uwxb> [17. 9. 2019].

10. Đorđević, S. (2012) „Sloboda izražavanja i medija u praksi Evropskog suda za ljudska prava“, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, LXI, str. 477–496.
11. Filipović, Lj. (2019) „Krivična djela iz mržnje i krivična djela izazivanja mržnje: Komentar relevantnih zakonskih odredaba“, Misija OSCE-a u Bosni i Hercegovini, Sarajevo.
12. Herceg Pakšić, B. (2017) „Tvorba novih standarda u slučajevima teških oblika govora mržnje: negiranje genocida pred Evropskim sudom za ljudska prava“, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 67 (2), str. 229–253.
13. Jakšić, A. (2006) „Evropska konvencija o ljudskim pravima – komentar“, Centar za publikacije Pravnog fakulteta, Beograd.
14. Kostić, M., Vilić, V. (2016) „Govor mržnje na internetu“, *Facta universitatis*, 14 (1), str. 31–40.
15. Marinković, T. (2012) „Govor mržnje kao osnov ograničenja slobode izražavanja“, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, LXI, str. 313–330.
16. Memišević, E., 2015. Krivičnopravna zabrana poricanja genocida – dozvoljeno ograničavanje slobode izražavanja? Godišnjak Pravnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, 58, str. 143-163.
17. Milićević, N. (2007) *Ljudska prava*, Pravni fakultet, Sarajevo.
18. Mrvić-Petrović, N. (2013) „Dekriminalizacija klevete – supremacija slobode izražavanja u odnosu na čast i ugled“, *Strani pravni život*, 57 (2), str. 43–58.
19. Munivrana Vajda, M., Šurina Marton, A. (2016) „Gdje prestaju granice slobode izražavanja, a počinje govor mržnje? Analiza hrvatskog zakonodavstva i prakse u svjetlu europskih pravnih standarda“, *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu*, 23 (2), str. 435–467.
20. Tomić, Z. (2007) *Krivično pravo II: Posebni dio*, Pravni fakultet, Sarajevo.

Propisi i konvencije

1. Afrička povelja o pravima čovjeka i naroda. Dostupno na: http://www.achpr.org/files/instruments/achpr/banjul_charter.pdf [17. 9. 2019].
2. Američka konvencija o ljudskim pravima. Dostupno na: http://www.oas.org/dil/treaties_B-32_American_Convention_on_Human_Rights.htm [17. 9. 2019].
3. Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. Dostupno na: <http://msb.gov.ba/dokumenti/medjunarodni/?id=2665> [17. 9. 2019].
4. Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. Dostupno na: <http://www.institut-genocid.unsa.ba/userfiles/file/KONVENCIJA%20O%20SPRJECAVANJU%20I%20KAZNJAVANJU%20ZLOCINA%20GENOCIDA.pdf> [17. 9. 2019].
5. Krivični zakon Bosne i Hercegovine, „Službeni glasnik BiH“, 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10, 47/14, 22/15, 40/15.

6. Krivični zakon Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, „Službeni glasnik BDBiH“, 33/13.
7. Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine, „Službene novine FBiH“, 36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14, 76/14, 46/14, 46/16, 75/17.
8. Krivični zakonik Republike Srpske, „Službeni glasnik RS“, 64/17.
9. Međunarodna konvencija o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije.
Dostupno na:
https://advokatprnjavorac.com/zakoni/Međunarodna_konvencija_o_spreca_vanju_svih_oblika_rasne.pdf [17. 9. 2019].
10. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima. Dostupno na:
<http://www.mhrr.gov.ba/PDF/MeđunarodniPakt%20B.pdf> [17. 9. 2019].
11. Okvirna odluka o borbi protiv određenih oblika izražavanja rasizma i ksenofobije. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:l33178> [17. 9. 2019].
12. Preporuka br. R (97) 20 Komiteta ministara državama članicama o „govoru mržnje“ od 30. 10. 1997. godine.
13. Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima. Dostupno na:
https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/src1.pdf [17. 9. 2019].
14. Zakon o zabrani diskriminacije Bosne i Hercegovine, „Službeni glasnik BiH“, 59/09, 66/16.